

П'ЯТИЗЛОТНИК

Михайло Коцюбинський

Посвята моїй любій матері

Смерклося. Рожевий на заході край неба м'яким блиском осявав морозне повітря; останнє світло помершого дня, прoderшись крізь шибки до хати, ледве-ледве змагалось з сутіннями, бо в хаті вже таки добре посутеніло.

Хима, сидячи на ослінчику, підкладала солом у грубку. Веселе полум'я жваво стрибало по соломі, осявало старе, борознами пооране обличчя Химине, плигало по стіні золотим зайчиком. У хаті було тихо: лиш солома тріщала в грубці та цвіркун цвірінькав під полом.

— Старий!..

Тихо.

— Хомо! — голосніше обізвалась Хима.

— Агов!

З-за грубки почувалась шамотня.

— Я оце сиджу, — почала Хима, — та й думаю, що в нас борошно минулося... Тільки в нас хліба, що на полиці... — І я не про що ж думаю... та що ж ти вдієш, коли не вродило... Доведеться

пудити... Візьми в жида пуд та й поклади карбованця з сороківкою... А де ті гроші?..

Хима тихенько зітхнула. І знов стало тихо в хаті. Старі, хоч нарізно, та все про одно думали: свій хліб минувся, а купити ні за що...

"Починається!.. — думав Хома. — Оце він саме починається, той час, коли не стає хліба, нема й заробітків, час журби та горя, коли чоловік хотів би, як муха, зслизнути на зиму, щоб якось перетривати лиху годину".

Щороку сутужно Хомі, щороку не стає свого хліба, а сього року таки зовсім погано... І не дивниця, бо сього року недорід. Поля, звісно, обмаль: шнур під озимину, шнур під ярину, а шнур — толока, в кожній руці по шнурові. Ще як вродить, то потягне хліба до весни, а сього року жито вродило обрідне, ярину град вибив... Змолотив Хома жито, перемеряв та й зажурився, аж сумно йому стало та страшно: жита усього було десять мірок... Коли б же хоч тих десять мірок змолоти — усе було б хліба на який там час, а то й на насіння треба лишити, треба і в гамазеї вернути, що винен... І так уже з тим хлібом поводитися обережно, так стереглися, щоб і крихіточка не

загинула марно, а не стало... От лежить на полиці останній буханець хліба, а в діжі, де була мука, лиш пилочок біліє насподі, може, змете баба на галушки...

Воно не так страшно без свого хліба, коли б заробіток був! Ба, якби заробіток! А тут, як на лихо, і заробити ніде. Покликали його раз до двора дрова різати, дали за цілий день важкої праці сороківку — і за те спасибі, коли б частіше кликали!.. А хліб же тепер — не дай Господи — дорогий, не знати, чи кусати його, чи дивитись на його...

— А йди вечеряти, старий! — перепинила Хима гіркі Хомині думи і поставила на припічок горщик з гарячою бараболею в лущпинках. Біла пара хмарою звилась над горщиком, а старі, присунувшись близенько до нього, руками вихоплювали гарячу бараболю і, мачаючи в сіль, їли... Запивши вечерю холодною водою з кухлика, Хима та Хома обернулись до образів і почали голосно шептати молитву та важко зітхати, дякуючи Богові за хліб насущний...

Другого дня припало свято — Введення. Хима завилась гарно наміткою, заколола її здоровими шпильками з червоними голівками,

взулась у червоні чоботи і подалась за Хомою до церкви на службу божу.

Золото на образах та на ризах у батюшки, палаючі свічки, синій дим ладану, що виповнює вівтар та хмарою літає по церкві, співи, шептання молитов навкруги — все те робить дивне враження на Химу; вона чує, як її серце м'якне, тане, мов той віск палаючої свічки... Старечі уста непомітно ворухнуться, з повного ущерть серця раз у раз вириваються глибокі зітхання...

Виходить батюшка і читає проповідь... Хима не розуміє гаразд, про що читають, але вона знає, що читають про святі речі, і те читання видається їй жалібним, таким дивно жалібним, що повне Химине серце виступає з берегів, лице жалібно кривиться, і сльози мимохіть котяться тими борознами, що поорало на виду довголітнє лихо... Хима виймає з-за пазухи хусточку, обтирає сльози, голосно сякає ніс... І дивна річ! З усіх кутків бабинця, як на знак, починають баби голосно сякатися, виявляючи тим сердечну скруту та жаль за гріхи свої тяжкіі...

Виплакавшись красенько, всмак, Хима потроху розбирає, про що читає батюшка. О, про

недорід читають... Де се? У нас?.. Ні, в якихсь чужих сторонах... І там люди голодують... Господи! Всюди лихо товчється, а так-таки справжнє лихоліття... голод... Добре, як хто має спроможність допомогти чим, а нам коли б самим з голоду не загинуть...

Невеселі повертали Хима та Хома з церкви, бо в долі тих голодних, про яких читав батюшка, вбачали вони свою власну долю, а уява малювала їм цілі села голодних людей, без крихти хліба, як їм, може, доведеться лишитись, коли не роздобудуть де хліба...

По обіді Хома взявся за псалтир, а Хима відчинила скриню та заходилась там порядкувати. Вона переглянула сувої полотна, півмітки, що напряла сеї осені, розгорнула і знов поскладала шмаття та одєжу, що придбала собі на смерть... Далі з самого споду вийняла звідти старий білий п'ятизлотник. Довго розглядала Хима той п'ятизлотник, обертаючи його на всі боки, здмухуючи з нього порох. Давно-давно, як ще вона віддавалась, бабка її кинула їй того п'ятизлотника на посаг; з того часу "білі гроші" перетривали не одну лиху годину, а Хима таки не видала їх,

заховала, як найдорожчий скарб. Вона знає, нащо ховає ті гроші: ото, як дасть Бог дочці її, що недавнечко одружилась, дитину, та ще й дівчинку, баба подарує того п'ятизлотника внучці, бо вже Бог знає, чи діжде вона кинути ті гроші на посаг унучці. Матиме внучка пам'ятку, знатиме, що мала бабку... Не раз і не два марила Хима над сією думкою та звикла до неї так, що вже й не уявляла собі, як можна іншим способом розлучитись з п'ятизлотником... Хима оглянула гроші навкруги, погладила їх пестливо, наче кохану дитину, і, осміхаючись, завинула в ганчірку та сховала в скриню.

А Хома не довго читав. Гіркі думи та тривога не давали йому спокою: він закрив книжку і задумався. Де його взяти грошей на хліб? Заробити ніде, позичити — ніхто не позичить, а без хліба не можна. До всього чоловік звикне, без усього обійдеться, а без хліба — годі обійтись... Ся думка мулила йому серце, йшла за ним усюди, як тіль, гризла його, як іржа залізо... Хома цілий день ходив, мов зварений, не знаходив собі місця... І Химину душу точила тая ж думка, але Хима теж

гризлась тихцем і ніби не знала, чого Хома нудить світом...

Полягали старі спати, та не спалося: окрасець хліба з полиці ліз перед очі, обертався на всі боки та мов примовляв: "Подивіться на мене, який я малий, нема чого й кусати, та ще й останній!.." Порожня діжа з борошна переверталась догори дном, і навіть пилочок не сипався з неї...

Не витримав Хома.

— Химо, ти спиш? — поспитав він з печі.

— Не сплю... а чого там?..

— Та бачиш, я думаю, чи не взяти б нам у Берка хоч пуд муки?

— А за що ж ти її братимеш?.. Жид набір не дасть...

— Набір не дасть... та я думаю... і навіщо ти ховаєш того п'ятизлотника?! Доложив би трохи, а може б, жид почекав решту, от і був би пуд муки...

Хима аж скорчила на полу, мов опечена.

— Не дам!.. І в голові собі не покладай!.. Зроду не дам! Голодом буду моритися, на картоплі охляну, а п'ятизлотника не дам!.. Не на те ховала я його тридцять літ, щоб тепер жидам віддати!

— Ховай, бабо, ховай! Заховаєш, лихий знає, кому!.. А тут аж шкура на голові болить від тих думок... Ховай, не давай!..

Хома був сердитий: він довго перевертався на печі та все бурчав щось сердитим голосом...

Хима аж упріла, їй аж душно стало від одної думки, що її скарб, її п'ятизлотник, який вона так довго ховала, який марила віддати лиш коханій унучці, міг би перейти в жидівські руки. І вже не думка про хліб, а про той п'ятизлотник не давала спати Химі. Не спав і Хома через "білі гроші".

Хліба не стало: доїли останню скибочку. Кілька вже день харчувались старі вареною та печеною картоплею, аж охляли без хліба. Хома ходив як ніч, нічого й не говорив до Хими; мовчала і Хима, та думи її близесенько літали коло одного осередка, перестрівались та, здавалось, розмовляли межі собою... Хима знала, чого сумує старий, що в нього на думці, а Хомі довідне було звісно, що робиться в душі старої, мов він заглядав туди... І не диво: живучи вкупі тридцять літ, вони стали схожими одно до одного, розуміли одно одного, як самі себе.

"Господи! — думав Хома. — Коли б хто заглянув у хату; може б, мене трохи полегло, якби почув людську мову, а то таке, що хоч за пояса на горище..."

Але ся думка зараз налякала його: тут самим нічого їсти, а, борони Боже, трапиться гість, тоді чим хоч приймай, іно сорому наберешся... Та химерна доля, мабуть, підслухала бажання Хомине і не дала йому довго міркувати над там, чи добре буде, як з'явиться гість, чи ні, бо двері рипнули, і гість став на порозі...

— Здорові були, свате!

— Здорові будьте й ви! Яким се побитом? — здивувався Хома.

— Привіз січку різати до жида... а ваша Зінька й каже: заїдьте там, тату, до старих, перекажіть, що я, хвалити Бога, здорова, та поспитайте, як там їм живеться... От я й заїхав до вас, свате! А де ж сваха?

Хима вилізла з-за печі.

— Як вас Бог милує, свате?.. Що там сваха? А моя Зінька?.. Та сідайте ж бо! — припрошувала Хима, а в самої вертілось на думці: "Головонько ж

моя бідна! Чим же я прийматиму свата? Хоч виколупай з пальця, а дай!.."

Хома балакав зі сватом та все якось чудно та неспокійно поглядав на стару: він пам'ятав, що сват завсіди частував його горілкою та що й йому годиться як слід прийняти гостя. Хома таки не витримав: як тільки Хима вийшла з хати, він шуснув за нею до сіней.

— Стара! — почав він тихим та несмілим голосом. — Годило б ся почастувати свата чаркою...

— Та вже ж годило б ся...

Хома замовк та все чухав потилицю.

— Може, там у тебе де є, Химо, хоч на квартиру...

— Адже ти знаєш, що нема... Возьми пляшку та біжи до корчми, може, шинкар дасть набір...

— Навряд! — сказав Хома, але взяв шапку та пляшку і пішов пробувати щастя.

Лихий та збентежений повертав Хома з порожньою пляшкою з корчми: шинкар не дав набір. Хома викликав Химу в сіни і показав їй порожню пляшку...

— Знаєш що, Химо... знаєш що, стара... — улесливо шептав Хома. — Свата не можна пустити без чарки... Винеси мерщій твого п'ятизлотника, я духом примчу горілку, ще й здачі тобі принесу... Бо, бачиш, не можна ж так...

— Се смерть моя, а не чоловік! І чого ти напасівся на того п'ятизлотника? Казала не дам — і не дам, і край!.. Хоч забий мене отут — не дам!..

— Дай, кажу!

— Не дам!

— Дай!!!

— Не дам, не дам і не дам!

— Тьфу, сатано!..

Хома плюнув і, хрюпнувши дверима, вийшов надвір. Злість поняла його серце, йому було досадно і на жінку, і на того п'ятизлотника... А вернутися без горілки ніяким побитом не можна. На щастя, трапився кум і позичив на квартиру...

Стара зварила бараболі, і так-сяк прийняли свата.

П'ятизлотник перетривав ще одну небезпечну годину, та на те, мабуть, щоб стати причиною незгоди між чоловіком та жінкою... Хома ніяк не міг вбгати в голову думку, що він

мусить терпіти голод, коли в скрині лежать гроші, невеликі, правда, але все-таки можна залатати ними хоч одну діру в господарській потребі... Хима трусилася над своїм скарбом, над своїми "білими грішми"; вона так звикла до своєї мрії подарувати п'ятизлотника внучці, що намагання видати п'ятизлотник на що інше дратували її, гнівали несказанно.

На другий день пішов Хома по сусідах позичати хліба, та ніхто не дав: кожному сього року сутужно, в кожного недорід поменшив хліба. Пішов Хома до жида, так, без великої надії, пам'ятаючи приказку: "Тільки в мене рідні, що жиди одні". Але й жид не дав: "Багато, каже набрали в мене люди без грошей, а ніхто не квапиться віддавати..." Похнюпишись, поплентавсь старий додому з порожніми руками, та й не гадав, що вдома чекає його нове лихо: соцький з десятником прийшли правити подать...

— Почекайте, люди добрі, — благав Хома, — я віддам... А тепер, їй же богу, не маю... Хліба шматочка нема... Самі знаєте, який тепер рік тяжкий: нема хліба, нема де й заробити...

— Ми вже се чули, старий! Давню пісню співаєш! Нам що — нам хоч ригни, а дай, нам начальство велить, і так уже наслухалися за тії недоїмки! — загомоніли сільські посіпаки.

— Та що ж ви візьмете, коли в мене й копійки зламаной нема за душею!..

— Знайдемо, що взяти... Дай, діду, хоч частину грошей, бо заграбуємо одержу.

— Кажу ж вам, що не маю! — скрикнув в роз'ятренні Хома.

— Не маєш?.. Добре! Гей, бери свиту з жердки! — крикнув соцький на десятника.

Десятник прискочив до жердки і потяг Химину свиту.

— Не руш! — скочив Хома до десятника і захопив за свиту. — Не руш! Я не допущу, щоб у мене грабували одержу... Ей, Химо, давай того п'ятизлотника сим невірам, бо вони й душу витягли б з чоловіка!..

Хима, що стояла досі німа та бліда, як смерть, почувши про п'ятизлотника, прожогом кинулась до скрині, впала на неї і міцно вчепилась за віко.

— Не дам! — крикнула вона. — Не діждете взяти п'ятизлотника!

— Пусти! — штовхнув Хома жінку. — Я сам дістану!

Але Хима міцно, мов кліщами, вчепилась руками за скриню, і Хома ніяк не міг стягти її з скрині.

— Беріть свиту, бодай вас за зуби взяло! — кричала Хима. — А п'ятизлотника не дам!

Десятник, недовго думавши, закинув свиту на плече і подався з соцьким з хати.

Хима сиділа на скрині бліда, аж жовта, тремтяча та перелякана; руки залякли на віку, посоловілі очі нестямно дивились на двері.

Хома важко дихав, аж сопів; він постояв мовчки на місці, далі насунув шапку і вийшов з хати, хрюпнувши дверима...

Лишившись сама, Хима заплакала. "Господи, — думала вона, — за що на нас звідусюди саме лихо, сама біда? Чим ми прогнівили тебе, Боже, що отак на старість караємось?.." Сльози котилися по її старому виду, капали на скриню, на запаску, а вона сиділа сумна, як сам сум, і забула вже про той скарб свій, про п'ятизлотник,

який недавно боронила від ненаситних зборщиків...

Вечір захопив її на скрині, темрява оповила хату, а Хима не світила світла, їй біло не до світла...

Ввечері прийшов Хома, хмурний, як небо восени. Він мовчки сів на лаву і задивився в куток.

— Хомо!

Тихо.

— Хомо!

— Ну?

— Я оце надумала... Пішов би ти до пана, попрохав би грошей на відробітки... Може б, він і дав. От завтра субота, підуть люди до роцоту, піди й ти та попроси гарненько, може, змилується...

— Ет, не дасть!

— А ти піди, попроси красенько, може, й дасть...

Старі замовкли, але надія на панську ласку ледве примітним промінням осявала їм серця, зцілющою водою покропила сердечні рани...

Другого дня ввечері вертався Хома від пана.

— Ну? — зустріла його на порозі Хима.

— Дав! П'ять дав на відробітки, на буряки...

Хима перехрестилась.

Щасливі, зараз нараялись відібрати свиту, а на решту купити кукурудзяної муки на малаї, бо житня дорога. Хоч не хліб, а все ж веселіше буде, ніж на самій бараболі.

Повечерявши, старі полягали спати.

Та не спалося старим.

Усе, що пережили вони за сих кілька день, ставало тепер їм перед очима, як на долоні. Поки голод зазирає в вічі, вони силкувались одвернутись від його, боялись думати про його... Тепер, коли несподівана поміч дала їм спроможність хоч на кілька день позбутись гірких клопіт про шматок хліба, вони з цікавістю розглядались у свому лихові, самі зазирали в вічі свому ворогові, бо він і тепер ще маяв на їми своїм чорним, сухим крилом...

"А що було б, — думав Хома, — якби й пан не дав грошей? Невже гинути з голоду?.. Що то — голод? Невелике слово, а страшне... Ще ми, хвалити Бога, не зовсім гинули, а й то так було гірко, так важко, що, здається, вибіг би на вулицю та й гавкав, як пес... А кажуть, в якійсь стороні тепер голод... Справжній голод... І не село, не два,

а, кажуть, сила людей без скибочки хліба, мруть з голоду..."

Хома не знав, у яких се сторонах голодують люди, якої вони віри, якою мовою говорять, він лиш чув, що вони голодні, і йому ввижалася сила голодних, змарнілих, сумних людей, що з туги та голоду мало не гавкають, як пси, і нізвідки поради немає бідолашним...

"Виставили в церкві карнавку, — думав Хома, — і дав би чоловік на тих голодних що змога, та що ж — дай, голодне, хліба!.."

Хима лежала на полу, розплющивши очі, і в її голові снувалися думи: "Роздобув, хвалити Бога, старий трохи грошей... Хоч на який час утихомириться, а то й дихати не давав мені з тим п'ятизлотником. Намігся водно: дай та й дай!.. Та що з тих грошей? Не надовго й вистачить, треба картоплю намагати... Добре, що хоч картоплю маємо... А у тих голодних, що читали батюшка в церкві, мабуть, і картоплі немає! От десь горе: ми ще самі, двоєчко нас, ато, борони Боже, сім'я велика, діточки дрібні, пищать з голоду, а тут ні крихіточки, на росиночки закропитися... Якби ближче, дала б з мірку картоплі... З щирої душа

запомогла б... Ох, бо й я знаю, що то голод, а там, видко, ще гірше діється..." І перед очима Химиними просувалися картина, одна одної сумніші, одна одної страшніші; і їй серце умлівало з жалю за тими голодними, хоч невідомими їй людьми... "А може, — і в голові її промайнула думка. — Ні-ні! — відганяла Хима непрохану думку, що лякала її своєю незвичайністю. — Не дам!.. То не моє, то внуччине... А може..." Стара залякла, увірвавши думку, та мов прислухалася, що скаже серце, як погодиться з думкою...

"Господи! — думав Хома. — Чого ті голодні ввижаються мені сьогодні? Може, се мана яка? Воно годило б ся допомогти, бо ситий голодному не вірить, як кажуть, а з миру по нитці — голому сорочку. Кортить мені сказати щось бабі, так боюся... Вона вже й так лиха на мене за того п'ятизолотника... А може, сказати?.."

— Химо! — насмілився Хома. — Ти спиш?

— Ні, чогось мене сон не бере... — І я не засну... верзеться всячина... голодні ввижаються, з тих країв, де голод...

— Се справді! Й мені вони на думці вертяться... Мабуть, горюють там, бідолашні?!

— Атож! Знаєш що, Химо? Я думаю...

— Про п'ятизлотника?

— Еге ж... якби нам його... теє... в карнавку...

Хима не відповідала. В хаті стало тихо; Хома чув, як калатало його серце, бо він трохи налякався своєї сміливості.

— Віддамо... Як має піти на що інше, хай лучче йде на голодних. Завтра віднесу до церкви.

— Отак краще! — вільніше відітхнув Хома.

Старі помовчали, затхнули глибоко, а трохи згодом заснули.

Другого дня, зібравшись до церкви, Хима відчинила скриню, вийняла ганчірку з п'ятизлотником, розгорнула її, оглянула свій скарб, що тридцять літ ховала, як око, і знов загорнула, її руки мимохіть зробили рух до скрині, але вона спішно підняла їх і сховала вузлик у пазуху.

Після служби божої Хима наблизилась до карнавки, нешвидко добула з ганчірки п'ятизлотник, потримала його в руці й укинула в карнавку.

Цок!..

Довгу хвилину стояла Хима перед карнавкою, слухаючи, як той згук "білих грошей" лунав в її ухах, але на серці в неї стало і радісно, і весело, мов на Великдень.

Перехрестившись до образів, Хима неспішною ходою подалась додому...

Того ж таки дня піп виймав гроші з карнавки. Побачивши межі мідяками срібний п'ятизлотник, він немало здивувався.

— Дивіться, — казав він, розглядаючи старі гроші, — а я й не знав, що межі моїми парафіянами є такі багатирі!..

29 лютого 1892, с. Лопатинці